

İZMİR'İN KENTSEL GELİŞİMİ VE BUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Asaf KOÇMAN

Bilindiği gibi; Ege Bölgesi, batıda geniş bir kıyı kuşağı ile Ege Denizi'ne açılır. Bu kıyı kuşağındaki doğal çevre olanakları tarihin erken çağlarında insanları kendine çekmiş ve burada ileri uygarlıklar kurulmuştur. Gerçekten, kıyı kuşağı boyunca başta *yerleşim düzeni* olmak üzere, *ekonomik* (tarım, ticaret ve denizcilik), *kültürel* (sanat ve mimari) ve *fonksiyonel* gelişmeler meydana gelmiştir. Antik Çağ'ın yerleşme merkezleri ileri bir kent yaşamının başlangıcı olarak burada ortaya çıkmıştır. Edremit ovasında *Adramyttion*, Gediz deltasında *Leukai*, İzmir körfezinin doğu kenarında *Smyrna*, Selçuk yakınında *Ephesos*, Büyük Menderes nehri ağzında *Priene* ve *Miletos*, Datça yarımadasında *Knidos* Antik Çağ'daki kıyı kentlerinin en güzel örneklerini oluştururlar. Bugün kalıntıları ile tarihi varlığını kanıtlayan bu kentlerin kuruluş, gelişme ve önem kazanmalarında, hiç kuşkusuz, doğal çevre olanaklarının rolü büyük olmuştur. Örneğin; elverişli iklim koşulları ile akarsu ağzlarındaki verimli delta ovaları ve alüvyal topraklar çeşitli tarım kültürlerine uygun ortam sağlamıştır. Gemilerin güvenle barındığı koy ve körfezler, denizciliği özendirilmiş ve buna bağlı olarak ticaret etkinliklerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak, antik kentlerin gelişmesi sınırsız olmamış, Ege kıyı kuşağında yaşayan insanların doğal çevre üzerindeki artan baskısı bu kez olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Tarım alanları, ovalardan dağ yamaçlarına doğru genişlerken açılan ormanların yerinde zeytinlikler ve bağlar tesis edilmiştir. Zeytinyağı ve şarap üretimi, seramik (kil) sanatının gelişmesine neden olmuş, seramik yapımında odun yakılması bitki örtüsünün aşırı derecede tahrip edilmesine yol açmıştır. İklim, doğal bitki örtüsü ve toprak arasında duyarlı bir dengenin bulunduğu kıyı bölgesinde *erozyon* bir tehlike olarak belirmiştir. Erozyon sonucunda taşınan topraklar, koy ve körfezleri doldurmuş, delta ve kıyı ovalarının açık denize doğru genişlemesini sağlamıştır.

Doğal çevrenin değişen özellikleriyle birlikte antik kıyı kentleri gerilemiş ve zamanla önemlerini yitirmişlerdir¹. Gerçi bu gerilemede ayrıca bölgede yaşanan siyasi ve sosyal olayların (savaş, istilâ ve göçler) da rolü olmuştur. Kıyı kentlerinin bir kısmı sönerken (Miletos, Knidos, Priene gibi), bir kısmı da yer değiştirmiştir (Ephesos, Dramyttion). Bununla birlikte, yer değiştirerek varlığını sürdüren ya da modern çağda kurulup kent özelliği kazanan kıyı yerleşmelerinden hiçbiri İzmir kadar gelişmemiş ve önem kazanamamıştır. Başka bir sözle, Ege kıyı kentleri arasında, sadece İzmir (eski adı ile Smyrna) çağlar boyunca yerini, varlığını ve önemini koruyabilmiştir. Kentin zaman içinde ulaştığı düzey, her şeyden önce üstün bir corafi konuma ve çok elverişli doğal çevre olanaklarına sahip olmasından kaynaklanmıştır.

İzmir, başlangıçta aynı adı taşıyan körfezin doğu ucunda (bugünkü Bayraklı'da) küçük ve korunaklı bir liman kenarında kurulmuş ve buradan Halkapınar kaynağı ile Kadifekale sırtlarına doğru yayılmıştır. Kent, daha sonra sürekli gelişme göstererek büyümüş ve 19. yüzyıl sonlarında Kadifekale volkanik kütlesinin eteğindeki alüvyol düzlükler üzerinde Alsancak doğusundan, kıyı boyunca batıya doğru bugünkü Karataş, Güzelyalı ve Göztepe semtlerini içine alan sahaya yerleşmiştir. İzmir kenti, bugün körfezi bir at nalı gibi çevreleyen Çiğli, Karşıyaka, Bornova, Balçova ve Narlıdere alüvyal düzlüklerini işgal ederek çevreye doğru genişlemiştir. Kentin yayıldığı alan bir takım dağlarla (kuzeyde ve kuzeydoğuda Yamanlar dağı, Manisa dağı; güney ve güneydoğuda Nif dağı, Kadifekale volkanik kütlesi ve Tekke dağı) ve yüksekliklerle kuşatılmıştır. Fakat, bu dağların arasında yer alan ve geçilmesi kolay olan bir takım eşiklerin bulunması kenti uzak çevresine bağladığı gibi, kentleşmeye bağlı olarak yeni gelişen mahalle ve semtlerin bu geçitler aracılığı ile birleşmesine olanak vermektedir. Nitekim, doğuda Belkahve geçidi (260 m) aşılmca zengin Gediz nehri havzasına ulaşılır. Güneyde, Melez çayı vadisini izleyerek 130 metre yükseklikteki az belirgin bir eşikten Gaziemir-Menderes (Cumaovası) çanağına varılır. Burada İzmir büyükşehir sınırlarına Buca, Karabağlar, Gaziemir ve Uzundere gibi yerleşim alanları eklenmiş olur. Buna karşılık, batıda körfez aracılığı ile İzmir'in Türkiye ve deniz aşırı ülkelerle olan bağlantısı sağlanır ve bu sayede kentin

¹ İ. Kayan "Datça Yanmadasında 'Eski Knidos' Yerleşmesini Etkileyen Doğal Çevre Özellikleri", *Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 11, (1988), s.s. 51-71

etki alanı genişlemiş olur. Konuya coğrafi konum ve doğal çevre özellikleri açısından bakıldığında, İzmir kent yerleşmesi geniş ve varlıklı bir ardülkenin (hinterland) olanaklarını toplayıp dağıtan ve uzak çevre ile bağlantısı kesilmeyen bir merkez olma özelliğini hiçbir zaman yitirmemiştir².

Öte yandan, İzmir'in bugünkü kentsel yapı organizasyonu ve aynı zamanda beşeri ve kültürel peyzajı, içinde bulunduğu doğal çevre özelliklerine göre şekillenmiş bulunmaktadır. Şöyle ki; İzmir körfezi doğal bir liman olup, ulaşım ve uzak çevreye açılmayı, yakın geçmişte kıyı kültürüne ait yalı ve köşkleri, ovalar yerleşme ve tarımsal etkinlikleri, dağ etekleri ve yamaçlar günümüze ait yeni yerleşme alanlarını yaratmışlardır³.

İklim koşullarının etkisine gelince; Akdeniz iklim bölgesi içinde bulunan İzmir'de iklim özellikleri, insan yaşamı, etkinlikleri, tarım, doğal bitki örtüsü ve çevre hidrolojisi bakımından elverişli koşullar gösterir. Kent ve çevresinde iklim koşulları bakımından bir birlik mevcuttur. Ortak özellik olarak Mayıs'tan Ekim'e kadar süren ve su yetersizliği ile beliren sıcak-kurak bir dönem etkilidir. Buna karşılık, Kasım'dan Nisan'a kadar olan dönemde ise; ılıman, bazan soğuk koşullar hüküm sürer ve düşen yağışlar toprakta nemliliği sağlayarak kuraklık çekilmesini önler⁴. İklimin bu özellikleri nedeniyle; İzmir kent alanının yeryüzü drenajı elverişli olmamakla birlikte, yeraltısuyu ve kaynaklar bakımından zengindir. İklim koşullarının uygun olması ve yeraltısuyunun yeterli olması insan yaşamı açısından çekici bir faktör olmuştur. Tabansuyu ve kaynaklar içme suyu olarak kullanılmış veya tarımsal etkinliklerde yararlanılmıştır. Örneğin, Bornova ovasında bugün bazı bahçelerde ve korunmuş köşklerin avlusunda rastlanan su kuyuları eski kent kültürüne ait son örneklerdir. Günümüzde derin sondajlarla pompalanan yeraltısuyu, yine içme suyu olarak kullanılmakta ve sanayi kuruluşlarında tüketilmektedir.

² A.N.Sözer, "İzmir: Ege Metropolü", *Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı 4, (1988), ss.1-18, A.Koçman "İzmir'in Kentsel Gelişimini Etkileyen Doğal Çevre Faktörleri ve Bunlara İlişkin Sorunlar", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu), sayı 3, (1991), ss.101-122.

³ Koçman, *a.g.m.*, ss.101-122

⁴ A.Koçman, *İzmir-Bozdağlar Yöresinin Jeokolojisi (Batı Anadolu)*, Ege Üniv. Araştırma Fonu, Proje No.002, İzmir, 1986.

Sonuç olarak; bu kısa açıklamalardan anlaşılacağı gibi, İzmir'in kentleşme sürecinin temelinde doğal çevre olanaklarından yararlanma, yani insan-çevre ilişkileri yer almaktadır. Başka bir deyişle, başlangıçtan beri kentin mekânsal organizasyonunda doğal çevre kaynakları etkili rol oynamış, fakat bu kaynaklar yoğun bir biçimde kullanılmıştır. İzmir'in kent olarak oluşumunda iklim koşullarının, verimli toprakların ve denizin varlığı birinci derecede rol oynamıştır. Kent, doğal liman ve kıyı ovalarına bağlı olarak kurulmuş, konum ve yerşekilleri hinterlandı ile olan bağlantısını kolaylaştırmıştır.

Ancak, çevre kaynaklarının yoğun kullanımı, bugün İzmir'i sorunlu bir kentleşmenin ağır baskısı altında bırakmıştır. Yukarıda değinilen bütün olumlu çevre koşullarına karşın, İzmir 1950'li yıllardan itibaren hızlı bir kentleşme sürecine girmiştir. Kent nüfusu iç göçlerle artarak kalabalıklaşmış ve çarpık kentleşme açısından kaygı verici bir duruma gelmiştir. Nitekim, kent nüfusu 1927'de 153.845 kişi iken 1950'de 239.616 olmuş ve 1981'de "Büyükkent" statüsüne kavuşturulduktan sonra 1985'de 1.489.817'e, 1990'da 1.757.414'e ulaşmıştır. Nüfus artışı ve günümüzdeki hızlı kentleşme hareketleri sosyo-ekonomik ihtiyaçları artırmış, kent kaynaklarının tüketilmesine ve doğal çevre üzerinde aşırı baskılara yol açmıştır. Bu da kentin ekolojik ortamında bazı dengelerin bozulmasına neden olmuştur. Örneğin; konut ihtiyacı ve inşası için İzmir kent çevresinde çok yaygın olan kil ve kireç taşlarının taş, mıcır, kireç ve çimento hammaddesi olarak kullanılmasını gerektirmiştir. Ancak, çevredeki yamaçlardan alınan bu malzemenin yerinde doldurulması mümkün olmayan geniş çukurluklar açılmış bulunmaktadır. Böylece, kentin doğal peyzajında çirkinlik yaratılmakla kalınmamış, mıcır ve kireç ocaklarından atmosfere geçen duman ve tozlar, fabrika kirleticileri ile birlikte, havanın kirlenme oranını artırmıştır⁵.

İzmir çevresinde hüküm süren iklim koşullarına göre doğal bitki örtüsünün orman olması beklenirdi. Fakat, kent tarihinin eski olması insan etkilerinin erken başlamasına neden olmuş; savaşlar, istilâlar, yangınlar ve en önemlisi ihtiyaçlar bitki örtüsünü değiştirmiştir. Bununla da kalınmamış, son yıllarda kentleşme süreci ile birlikte kent

⁵ A.Koçman, *Uygulamalı Fiziki Coğrafya Çalışmaları ve İzmir-Bozdağlar Yöresi Üzerinde Araştırmalar*, Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 49, İzmir, 1989; C.Sevgi, *Kentleşme Sürecinde İzmir ve Gecekondular*, Konak Belediyesi Kültür Hizmetleri Yayını, İzmir, 1988.

alanının genişlemesi ve yapılaşmaya bağlı olarak doğal bitki örtüsü ortadan kaldırılmıştır. Yine aşırı kullanım nedeniyle yeraltısuyunun düzeyi giderek düşmüş, kentsel ve sanayi atıkları da kirlenmeye neden olmuştur.

Özetle, İzmir'in kentsel sorunlarını tümü ile ortaya koymak ve tartışmak bu bildirinin dar çerçevesi içinde mümkün olmadığı gibi, amacına da uygun değildir. Son söz olarak; yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız gibi, başlangıçtan beri İzmir'in mekânsal organizasyonunda doğal çevre kaynakları etkili rol oynamış ve bu kaynaklar yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu nedenle, İzmir'de doğal çevre kaynakları sorunlu bir kentleşmenin ağır baskısı altındadır.